

UOT 930.85

G.Baxşəli
Azərbaycan Milli Kitabxanası
retrospektiv@anl.az

TƏBRİZDƏ DAŞBASMA KİTAB ÇAPI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: kitab çapı, daşbasma, mətbəə, xəttat, cildçi, miniatürçü

Məqalədə qədim paytaxtımız olan Təbriz şəhərində daşbasma üsulu ilə kitab çapının yaranmasından söhbət açılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan şəhərləri içərisində Təbriz çap işinin meydana gəldiyi ilk şəhərdir. Daşbasma mətbəəsində həm də Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin çapı ilə anadilli kitablarmızın çapının əsası qoyuldu. Qeyd olunur ki, ədəbiyyata aid daşbasma üsulu ilə Təbrizdə çap olunmuş xeyli əsər dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz dəyərə malik olan çap kitablarının tarixinin gələcək tədqiqatlarda daha geniş araşdırılmasının vacibliyi göstərilir.

G.Бахшали

ИЗ ИСТОРИИ ЛИТОГРАФИРОВАННОЙ КНИГИ В ГОРОДЕ ТАБРИЗ

Ключевые слова: издание книги, литография, типография, каллиграф, переплет, миниатюрист

В статье исследуется история изданий литографированных книг в нашей древней столице – в городе Табриз. Отмечается, что Табриз является одним из первых азербайджанских городов, где началось книгоиздание. С изданием поэмы «Лейли и Меджнун» основана история издательских книг на родном языке. До наших времен дошли некоторые литографированные книги по разным отраслям науки. Отмечается важность глубокого исследования истории ценных книжных изданий в изучении азербайджанской культуры в будущем.

G.Baxshali

ABOUT THE HISTORY OF STONE ENGRAVING BOOK PRINTING IN TABRIZ

Keywords: book publication, stone engraving, printing house, calligrapher, bookbinder, miniaturist

The article provides information about the history of stone engraving book printing in our ancient capital Tabriz. It was noted that among the Azerbaijan cities Tabriz is the first city where the publication was occurred. Printing of “Leyli and Majnun” of Fuzuli at Stone engraving printing house laid the foundation of book printing in the native language. Plenty of works related with literature published in

Tabriz by stone engraving method had survived up to present days. The importance of more extensive research of the history of printed books which had invaluable worth in the study of cultural history of Azerbaijan was emphasized in the article.

Mədəniyyətin sahələri müxtəlifdir. Bunların içərisində kitab işi, çap sənəti mühüm yer tutur. Kitab çapının kəşfi bəşər mədəniyyəti tarixində əldə edilən ən böyük və dahiyənə kəşflərdən biridir. Bəşər sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş Azərbaycan xalqının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin bir parçası olmuş və heç vaxt ondan kənarda formalaşmamışdır. Müəyyən dövrlərdə istər iqtisadiyyat, istərsə də maarif, mədəniyyət sahələrində geriləmələr olsa da, xalqımızın uzaqgörən, maarifpərvər ziyalıları bu məsələlərə həmişə həssaslıqla yanaşmış və hər bir yeniliyi qəbul edərək ümumbəşəri sivilizasiyaya öz töhfələrini vermişlər.

XIX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanda kitablar əsasən əllə köçürülür, müxtəlif səviyyəli əlyazma kitabları tərtib olunurdu. Əlyazma kitabları konkret fərdlərin – xəttatların, cildçilərin, miniatürçülərin və başqalarının gərgin əməyinin məhsulu kimi meydana çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, kitab yaradıcıları əlyazmaların üzünü köçürüb tərtib etməkdə daha sərbəst olmuşlar. Bəzən hər hansı səbəbdən saraylarda, məktəblərdə əlyazmaların üzünün köçürülməsinə imkan verilmədikdə, əlyazmaları əyalətlərdə yaşayan katiblər asanlıqla köçürür, bədii tərtibat verir, sənət əsərinə çevirirdilər. Çap kitablarının yaranması isə əlyazma kitablarına nisbətən məhdudiyət və qadağalarla üzləşirdi. Çap sənətinin meydana gəlməsi hakim dairələrin icazəsi, onların maddi və maliyyə dəstəyi ilə mümkün ola bilərdi. Çap kitabları böyük şəhərlərdə yaradılmış emalatxanalarda quraşdırılan dəzgahların, avadanlıqların vasitəsilə çap olunurdu. Bu müəssisələr hakimiyyətin göstərişi ilə yaradılır və onun nəzarətində olurdu. Burada nəşirlər nəyi çap etmək, nəyi çap etməmək prinsipi ilə ciddi senzura qaydalarına riayət etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Kitab çapı XV yüzillikdə Almaniyanın Mayns şəhərində İohan Qutenberq tərəfindən yaranmışdır. Böyük əziyyətlər bahasına başa gəlmiş bu kəşfin tarixi təxmini olaraq 1440-cı il hesab edilir [15]. Kitab tarixinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu hadisədən sonra dünyanın görkəmli adamları öz əsərlərini çap etməklə yaymağa başladılar 1798-ci ildə alman mütəxəssis Aloiz Zenefelder tərəfindən daşbasma – litoqrafiya (yunan. litos - daş və grafo - yazıram, daş üzərində şəkil çəkmə, üzərində şəkil çəkilmiş yastı daşdan çap etmə üsulu – G.B.) ixtira edildikdən sonra bu üsul təxminən 15-20 il sonra Azərbaycanda istifadə edilməyə başlanmışdır. Avropada XVIII yüzillikdə yaranan bu çap üsulu ölkəmizə XIX yüzilliyin əvvəllərindən gəlməyə başladı. Litoqrafiya – daşbasma kitabların yayılmasında, onların cəmiyyət həyatına təsir edən bir qüvvəyə çevrilməsində mühüm rol oynadı. XIX yüzilliyin əvvəllərində gec də olsa nəhayət, Azərbaycanda çap sənəti yaranmış

və müxtəlif səpkili nəşrlər meydana gəlmişdir. Əvvəlki yüzilliklərdə çap kitabı nümunələrinə rast gəlinməyi üçün Azərbaycanda çap işinin başlanğıcı XIX yüzillik hesab olunur. Lakin, alman tarixçisi Frans Babingerin (1891-1967) türk dilinə tərcümə edilmiş “18. yüzilyda İstanbulda kitabıyyat” adlı əsərində [17] göstərilir ki, XVII yüzillikdə Səfəvilər dövlətində kitab çapı məlum idi və o dövrdə şriftlə kitab nəşr etməyə cəhd göstərilmişdir. Fikrimizcə, bu maraqlı faktın gələcəkdə geniş şəkildə araşdırılmasına zərurət vardır.

Son dövrlərə qədər elmi ədəbiyyatda ilk Azərbaycan çap kitabı kimi Rusiya imperatriçası II Yekaterinanın zamanında – 1780-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan buraxılmış “Məzidi-izzət və müqəddəs cənablu mübaliğə ilə hökmdar-pađşahi-əzəmi-imperatriçə Yekaterina saniyə həzrətlərinin cəmi Rusiyyə imperiyasında nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cədididir” adlı 248 səhifəlik kitab hesab edilirdi. Qeyd edək ki, kitab hazırda M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının “Nadir kitablar və kitabxana muzeyi” şöbəsində N-63 şifri altında saxlanılır. Araşdırmalardan sonra məlum oldu ki, ilk Azərbaycan çap kitabı Vətənimizdən çox uzaqlarda daha əvvəl ərəb dilində yaranmışdır [2, s.15]. Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ət-Tusin (1201-1274) elmi nailiyyətləri Avropa alimlərinin diqqət mərkəzində olmuş və əsərləri son yüzilliklərə qədər məktəblərdə tədris olunaraq öyrənilmişdir. Onun elmi əsərlərinə tələbat böyük olduğundan 1594-cü ildə Romada Ferdinand Medici mətbəəsində Evklidin “Başlanğıc” əsərinin şərhinə həsr olunmuş “Təhriri - Öqlidis” əsərinin çapı ilk dəfə baş tutmuşdur. Əsər ikinci dəfə 1598-ci ildə yenə də Romada çap olunmuşdur. Əsərə tələbat olduğu üçün kitab 1657-ci ildə yenidən latın dilində Londonda çap edilmişdir [8, s.14].

Azərbaycanda ilk daşbasma mətbəəsi 1817-ci ildə şahzadə Abbas Mirzənin şəxsi təşəbbüsü ilə qədim paytaxtımız Təbriz şəhərində təsis edilmişdir. Abbas Mirzə mütəxəssis hazırlamaq məqsədilə gəncləri Avropaya göndərirdi. İlk vaxtlar İngiltərədən və Rusiyadan gətirilmiş litoqrafiya dəzgahlarında kitab çap olunmuş, daşbasma işini mükəmməl öyrəndikdən sonra Təbrizə gəlmiş Mirzə Cəfər mətbəə açmış və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir [17].

Təbrizdə nəşr olunmuş ilk çap kitabı 1818-ci ilin iyul ayında işıq üzü görə Mirzə İsa Qaimməqamın “Cihadiyyə” adlı kitabı idi. Kitabın naşiri Məhəmmədəli ibn Hacı Məhəmməd Hüseyn əl-Aştıyani olmuşdur [17]. Bu əsərin çap olunması ilə Azərbaycanda çapçılıq sənətinin əsası qoyulmuşdur. Mirzə İsa Qaimməqamın adıçəkilən əsərinin bəzi mənbələrdə Mirzə Saleh Şirazinin Londonda təhsil alıb geri dönərkən gətirdiyi çap dəzgahında çap olduğu qeyd edilir. Qeyd edək ki, bu əsər Mirzə Saleh Təbrizə gələndək artıq 1818-ci ilin sonlarında ikinci dəfə çap olunmuşdu. Mirzə Saleh Şirazi və beş nəfər gənc Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1815-1819-cu illərdə İngiltərədə

təhsil alıblar. Onların Londondan geri dönüşü 1819-cu ilin oktyabr-noyabr aylarına təsadüf edir. Məhz “Cihadiyyə”nin yeni nəşri həmin ilin sonlarında, noyabr-dekabr aylarında Mirzə Salehin dönüşündən sonra baş tutmuşdur. Bu kitab fars dilində olmaqla Çar Rusiyası ilə Qacarlar hakimiyyətinin səriştəsiz, bərabər olmayan qüvvələr şəraitində gedən müharibəsindən bəhs edir. Beləliklə, Azərbaycanda çapçılıq işinin əsası 1818-ci ildə fars dilində nəşr olunan “Cihadiyyə” kitabı ilə qoyulmuşdur. Bir il sonra isə (1819) məşhur Azərbaycan alimi Mirzə Zeynalabdin Təbrizi tərəfindən əsər təkrar nəşr olunmuşdur [17].

Təbriz Azərbaycan şəhərləri arasında çapçılıq işinin meydana gəldiyi ilk şəhərdir. Eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının ilk dəfə burada nəşri ilə anadilli çap sənəti meydana gəlmişdir [8, s.16]. Həmin nəşrin hansı mətbəədə basılması bəlli olmasa da, bu gün AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxənin sonundakı qeyddən məlum olur ki, o, Axund Molla Abdulla əl-Mürtəzəvinin xahişi ilə çap olunmaq üçün h.1234-cü (m.1819) ildə xəttat Yusif əl Musəvi tərəfindən yazılaraq daşbasma üsulu ilə çap olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanda anadilli çap kitabının əsası 1819-cu ildə qədim paytaxtımız Təbriz şəhərində dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin çapı ilə qoyulmuşdur. Bütün bu kitablar daşbasma üsulu ilə çap olunurdu. Təbriz şəhəri İranda çapçılıq işinin mərkəzinə çevrilir və burada Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri çap edilirdi. XIX yüzillikdə çap olunmuş kitabların böyük bir qismi bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, bir xeyli hissəsi də M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının arxiv fondunda mühafizə edilir.

XIX yüzillikdə Təbrizdə çap olunan Azərbaycan kitabları arasında şeir divanları xüsusi yer tutur. Bu divanların çapı hikmət və mənəviyyat aləmində bədii sözün, şeirin hər zamankı kimi daha böyük əhəmiyyət daşıdığına göstəricisidir. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” [5] “Bəngü-Badə” [6], “Hədiqətüs-süəda” [7] əsərləri, Aciz, Şüai, Dilsuz, Ləli, M.N. Qüdsi, Nəbatı və Seyid Əzim Şirvaninin 1856-1895-ci illərdə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap olunan şeir divanları, Dəxilin “Külliyat”ı – bu kitabların hamısı şeir sənətinin mənzərəsini göstərir və ümumilikdə, dövrün ədəbi-mədəni mühitinin ictimai ab-havasından xəbər verir. XIX yüzil Azərbaycan şairləri arasında öz yeri olan təbrizli şair Molla Ələkbər Aciz 1836-1899 “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin üzvlərindəndir. Dini təhsil alan, həm müəllim, həm də şair kimi tanınan Acizin Azərbaycan və fars dillərində qələmə aldığı şeirlərin toplandığı divanı 1856-cı ildə Təbrizdə çap olunub. 1869-cu ildə Təbrizdə çap olunmuş digər bir divan kitabının müəllifi isə mərsiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Dilsuzdur.

XIX yüzillikdə mövcud olmuş mərsiyə ədəbiyyatının daha üç nümayəndəsi – Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Nəsim Qüdsi və Dəxil Marağayinin

divanları Təbriz mətbəəsində çap olunmuşdur. Əslən Dərbənd şəhərindən olan Şüainin mərsiyə və növhələrdən ibarət şeir divanı 1868-ci ildə işıq üzü görmüşdür [14]. Bakı şairlərindən olan, Tehran darülfünunda təhsil almış və ömrünün sonuna kimi Bakıda fəaliyyət göstərmiş Mirzə Nəsim Qüdsinin qələmə aldığı Azərbaycan və fars dillərində şeirlərdən ibarət divanı isə XIX yüzilliyin II yarısında Təbrizdə iki dəfə – 1883 və 1887-ci illərdə çap olunmuşdur. Təbrizdə doğulan, əslən irəvanlı olan Fürudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında “Mirzə Əlixan Şəmsül-hükəmə ləli” kimi təqdim etdiyi Mirzə Ağəli İrəvaninin (1836-1907) qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı da şairin sağlığında 3 dəfə (1882, 1898 və 1907) Təbriz şəhərində çapdan çıxmışdır. Azərbaycan şairi Seyid Əbülqasim Nəbatinin (1812-1873) Azərbaycan və fars dillərində şeirlərindən ibarət divanı 1887-ci ildə çap edilmişdir. XIX yüzilliyin ikinci yarısında Təbrizdə çap olunan şeir divanları içərisində böyük Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) divanının öz yeri vardır. Şairin 1892-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş azərbaycanca külliyyatı üç böyük hissədən ibarətdir. “Üçüncü hissəni təşkil edən mənzum hekayələrin bir qismi Azərbaycan və Şərqi klassiklərindən iqtibas olunmuşdur. Bu hissə şairin oğlu Seyid Cəfər tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə 1896-cı ildə yenə Təbrizdə ikinci dəfə nəşr edilmişdir [12].

1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə ikiyə bölünmüş Azərbaycanın çar Rusiyasının işğalı altına keçmiş şimal hissəsi çox güclü siyasi, mədəni təzyiqlər altına düşmüşdü. Məhz çarizmin şovinist siyasəti ucbatından Şimali Azərbaycanda kitab çapı yalnız yüzilliyin ortalarında, o da olduqca məhdud şəkildə həyata keçirilirdi. Odur ki, dövrün ziyalılarının əsərləri Moskva, Varşava, Sankt-Peterburq, Kazan, Tiflis və s. şəhərlərdə çap olunurdu. Əsərlərin əlyazma şəklində köçürülüb çoxaldılması, yaxud da xarici ölkələrdə çap edilib Azərbaycana gətirilməsi ağılasığmaz çətinliklərlə başa gəlirdi. Bütün maneələrə baxmayaraq ölkənin quzeyində kitab çapını həyata keçirmək sahəsində cəhd göstərən aydınlarımız olmuşdur. Kitab çap etmək işində ilk addım atan böyük mütəfəkkir, filosof, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi olmuş Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) idi. O, bir çox ölkələri gəzib, kitab çap etmək təcrübəsini öyrəndikdən sonra milli çapxana yaratmaq, azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini nəşr etməyə qərar vermişdi. Bu məqsədlə o, 1841-ci ildə iki dəfə (yanvar və avqust aylarında) Tiflisdən Sankt-Peterburqa qədər dövlət adamlarına ərizə ilə müraciət etmiş və sevimli müəllimi Mirzə Şəfi Vazehi özünə köməkçi götürdüyünü bildirmişdi. Lakin bu işin əleyhdarları Azərbaycanda kitab nəşrinin geniş vüsət alacağından ehtiyat edərək Mirzə Fətəli Axundzadənin təşəbbüsünə hər vasitə ilə mane olmuşdular [13, s.348]. Görkəmli ədib kitab çapının çox böyük əhəmiyyətini, vacibliyini bilir və 1841-ci ilin avqust ayında Qafqaz canişini Qolovinə aşağıdakı məzmununda belə bir məktubla müraciət etmişdi: “... müsəlman dillərində kitab çox azdır, bilxassə

Zaqafqaziya ölkələrində kitablar çox azdır, bu ehtiyac Zaqafqaziyadakı məktəblərdə özünü ən çox hiss etdirir. Bunun səbəbi çox aydındır, kitabların çoxusu əlyazmasıdır, çap edilmiş kitab isə azdır, çünki bu yaxınlardak müsləman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipografiya, Hindistan ilə İranda isə litoqrafiya açılmışdır... Zaqafqaziyada bilxassə təlim kitablarının çox az olması, buradakı, müsləmanları Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcbur edir. Bunu nəzərə alaraq mən bu fukirdəyəm ki, Zaqafqaziyanın baş şəhəri olan Tiflisdə müsləman dilində kitablar çap etmək üçün bir litoqrafiya düzəltmək, bununla məmləkətdəki hamı müsləmanlara böyük bir fayda vermiş olarıq və onlardan təşəkkür alarıq... Bu litoqrafiyada birinci növbədə mənim özüm seçdiyim kitablar çap olunacaqdır. Gəncəli yazıçı Mirzə Şəfi Sadıqovu özümə köməkçi götürmüşəm” [13]. Ancaq Mirzə Fətəli Axundzadənin bu böyük əməlinin həyata keçməsinə müxtəlif maneələr yaradılırdı. Görkəmli mütəfəkkir düşünürdü ki, əlyazma kitablarının dəyəri böyük olsa da, onlar əl əməyi və gərgin zəhmət bahasına başa gəlirdi üçün xalqın maariflənməsində, tərəqqi edib irəliləməsində kifayət qədər rola malik deyillər. Bu işi ancaq sürətlə çap olunan kitabları xalq arasında yaymaqla həyata keçirmək olar. O, özünün, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarının əsərlərini çap etməyi planlaşdırmışdı. Həmin vaxtlar onunla həmfikir olan yaxın dostlarından olan vətənpərvər ziyalı, görkəmli şair Qasım bəy Zakir çap etmək üçün əsərlərini Mirzə Fətəli Axundzadəyə göndərmişdi. Ancaq bu və digər çox sayda əsərin çapını planlaşdıran ədibə mətbəə açmaq icazəsi verilmədiyindən onun bu istəyi həyata keçmədi.

Dünyanın müxtəlif mərkəzlərində – İstanbul, Tehran, Kazan, Daşkənd, Qahirə, Moskva, Sankt-Peterburq, London, Berlin, Vyana və s. şəhərlərdə çap olunan kitablarla yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində nəşr olunmuş kitabların hamısı bizim milli sərvətimizdir. Harada çap olunmasından asılı olmayaraq bu sərvət Azərbaycan xalqına məxsusdur və bu irs qədim əlyazmalar kimi (artıq onların çap olunduğu vaxtdan yüz əlli ildən çox bir zaman keçmişdir) son dərəcə böyük dəyərə malikdir.

İllər, əsrlər ötür, çap kitabları da əlyazmalar kimi yaşa dolur, lakin “qocalmır”, daha böyük dəyərə malik olurlar. Bəzən də müxtəlif səbəblərdən əlyazmalar sıradan çıxarılır, məhv edilir, əsərin çap variantı isə salamat qalır və bu zaman ilkin, əski çapın əhəmiyyəti əlyazma səviyyəsinə qədər yüksəlir.

Zamanın sınağından çıxan, böyük bir tarixi dövrü geridə qoyan daşbasma üsulu ilə çap olunmuş kitablar əhəmiyyətinə görə mühüm mənbələrdir. Bu qiymətli mənbələrin gələcək tədqiqatçılar tərəfindən daha geniş və müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq edilib öyrənilməsi olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aciz. Divani - Aciz.- Təbriz, 1856, 134 s.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2002, 199 s.
3. Axundzadə M.F. Təmsilat. Tiflis, 1860, 286 s.
4. Dilsuz Məhəmməd Əmin. Divani-Dilsuz. Təbriz, 1869, 1228 s.
5. Füzuli. Leyli və Məcnun. Təbriz, 1858, 132 s.
6. Füzuli. Bəngü-badə. Təbriz, 1854, 207 s.
7. Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Təbriz, 1884, 290 s.
8. İlk Azərbaycan kitabı / Tərt. A.Xəlilov. Bakı: Şərq-Qərb, 1995, 48 s.
9. Kitabı-Füzuli və Nəbati. Təbriz, 1858, 119 s.
10. Ləli, Mirzə Ağa Əli İrəvani. Divan. Təbriz, 1882, 234 s.
11. Nəbati Əbülqasim. Divan. Təbriz, 1887, 151 s.
12. Şirvani S.Ə. Divan. Təbriz, 1895, 282 s.
13. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000, 388 s.
14. Şüai. Divani-Şüai: mərsiyə və növhələr. Təbriz, 1868, 335 s.
15. Варбанец Н.В. Йоханн Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. М.: Книга, 1980, 302 с.
16. Ляхов В.Н. Искусство книги. М.: Советский художник, 1978, 244 с.
17. Щеглова О.П. Иранская литографированная книга. М.: Наука, 1979, 251 с.
18. Babinger F. 18. Yüzyılda İstanbulda kitab çapı / Çevirən və haz. N.Burçaoğlu və M.Kiel. İstanbul: Tarih vaqfi yurt yayınları, №141, 2004, 105 s.

Redaksiyaya daxil olub 13.01.2020